

Bilgi Kirliliği ve Bireysel Sorumluluk: Salgın Deneyimimiz *

Alper Yavuz †

Özet

Bilgi kirliliği eski bir sorun olsa da sosyal medya ve Internet tabanlı mesajlaşma uygulamalarının yaygınlaşmasıyla daha sık gündeme gelmeye başladı. Salgın hastalık gibi kriz dönemlerinde kirliliğin etkinliğinin tehlikeli olabilecek boyutta arttığı görüldü. Bu yazıda bilgi kirliliği sorununu felsefi açıdan inceleyeceğim. Bilgi kirliliğinin ne olduğu sorusunu tartıştıktan sonra bilgi kirliliğinin üç türü arasındaki ayrımları ele alacağım. Son olarak bilgi kaynağı ve bilgi aktarıcısı olarak bir öznenin sorumluluklarının neler olduğu konusunu inceleyeceğim. Tartışmanın pratik sonuçlarını salgın hastalık konusıyla bağlantılı örnekler seçerek canlandırmaya çalışacağım.

Anahtar Sözcükler: bilgi kirliliği, içten olmayan konuşma, bilgisel sorumluluk

Disinformation and Individual Responsibility: Our Experience of the Pandemic

Abstract

Although disinformation is an old problem, it has become more common with the rise of social media and Internet-based messaging applications. In times of crisis such as pandemics, it has been observed that the effectiveness of disinformation has increased to a dangerous extent. In this work, I will examine the problem of disinformation from a philosophical point of view. After discussing the question of what disinformation is, I will distinguish between the three types of disinformation. Finally, I will explore an agent's responsibilities as an information source and sharer. I will try to illustrate the practical implications of the discussion by giving examples related to the pandemic.

Keywords: disinformation, insincere speech, epistemic responsibility

*Bu yazının yayın bilgisi şöyledir: Alper Yavuz (2020). "Bilgi Kirliliği ve Bireysel Sorumluluk: Salgın Deneyimimiz". İçinde: *MSGSÜ Sosyal Bilimler Dergisi* 2.20, ss. 203–217. Yazıyı okuyup düzeltmeler öneren Eylem Hacımuratoğlu, Cem Kamözüt ve İpek Mine Sonakın'a teşekkür ederim.

†Dr. Öğr. Üyesi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Felsefe Bölümü
E-posta: alper.yavuz@msgsu.edu.tr
ORCID: 0000-0001-5763-3421

Bilgi kirliliği COVID-19 salgınının ortaya çıkmasıyla birlikte gündemden düşmeyen bir kavram. Özellikle sosyal medya ve benzeri iletişim araçları ile yayılan yalan ve yanıltıcı bilgilerin bireylerin hem kaygı düzeylerini artırdığı hem de salgının denetlenmesini zorlaştıracak davranışlar göstermesine neden olduğu uzmanlarca sıklıkla dile getirilmekte. Örneğin Dünya Sağlık Örgütü Başkanı bir konuşmasında yalnızca “pandemi” ile değil “infodemi” ile, yani hızla yayılan yalan haberlerle de savaşım içinde olduklarını dile getirip devlet ve medya kuruluşlarını iş birliğine çağırdı.¹

Bilgi kirliliği farklı disiplinleri ilgilendiren çok yönlü bir sorun. Neden salgın hastalık gibi kriz dönemlerinde insanların bilgi kirliliğinin etkisinde daha kolay kalabildiği, kirli bilginin neden bu kadar kolay yayılabildiği gibi sorular psikolojinin alanına girer. Bu konularda çok sayıda araştırma var. Bunlardan birinde, COVID-19 salgını sırasında sosyal medyada yanıltıcı bilgilerin hızla yayılmasına kullanıcıların sezgisel ve duygusal düşünerek doğru ve yanlış haber konusunda daha az seçici olmalarının neden olduğu sonucuna varılıyor (Pennycook ve diğ. 2020). Yine başka bir araştırmada, doğru ve yalan haberlerin yayılma hızları incelendiğinde yalan haberin doğru haberden çok daha hızlı yayıldığı gösteriliyor (Vosoughi, Roy ve Aral 2018). Araştırmada bunun en önemli nedeninin yalan haberlerin genellikle daha yeni ve çarpıcı bir içeriği olduğu ve insanların bu türden içeriği olan haberleri daha kolay yayma eğiliminde olduğu saptanıyor.

Bilgi kirliliğiyle ilgilenen bir başka alan sosyolojidir. Bilgi kirliliğinin toplum üzerindeki kısa ve uzun vadeli etkileri neler, sosyolojinin sorduğu bir soru. Burada ilk akla gelen etki kirli bilginin artmasının giderek bilgiyi bilgi olmayandan ayırt etmeyi zorlaştırması. Bunun sonucu olarak bilgi ya da doğru diye bir şeyin olup olmadığı ya da varsa bile bunların bir öneminin olup olmadığı gibi sorular sıklıkla gündeme geliyor. Son dönemdeki “post-truth” (gerçeklik/doğruluk ötesi) tartışmalarını kirli bilginin yaygınlaşmasının bir sonucu olarak görebiliriz.²

Bilgi kirliliği sorununun kuşkusuz hukuksal ve teknolojik boyutları da var. Bu soruna karşı hangi yasal düzenlemeler yapılmalı, sosyal medya ve benzeri iletişim araçlarında bu konuda nasıl önlemler alınabilir gibi sorular bu kapsama girerler.

Sorunun bir de benim bu yazıda üzerinde duracağım felsefi boyutu var. Aslında bilgi kirliliğinin doğasını anlamak için temel soruların felsefi so-

¹ <https://www.who.int/dg/speeches/detail/munich-security-conference> (ET: 13.09.2020)

² Bu konuda, klasik bir yapıt olan George Orwell’in *Bin Dokuz Yüz Seksen Dört* kitabı akıllara gelebilir. Burada distopik bir gelecek toplumda baskıcı yönetimin Doğruluk Bakanlığı eliyle nasıl yanlışların doğruymuş gibi propagandasının yapıldığı anlatılır. Orwell’in bu yapıtında gösterdiği, kirli bilginin propaganda gücüyle doğruların yerini almasının nasıl korkunç bir toplumsal durum yaratacağıdır (Orwell 2003). İletişim araçlarının ve özellikle sosyal medyanın gücü ve buralarda kirli bilginin ne kadar etkin olabildiği göz önüne alındığında Orwelvari bir durumun insanlığın önünde yaklaşmakta olan bir tehlike olup olmadığı, tartışılması gereken bir soru gibi duruyor.

ruklar olduğu söylenebilir. Ben bunlar içinden felsefenin bilgi, dil ve ahlak alanlarıyla bağlantılı şu üç temel soruyu bu yazıda tartışacağım:

- (i) Bilgi kirliliği ne demektir?
- (ii) Bilgi kirliliğinin türleri nelerdir?
- (iii) Bilgi kirliliği neden yanlıştır ve bu yanlıştta bilgi kaynağı ve aktarıcısı olarak bir öznenin sorumlulukları nelerdir?

Bu soruları tartışırken salgın hastalık konusuyla bağlantılı olarak örneklerimi çoğunlukla buradan seçip tartışmanın pratik sonuçlarına da dikkat çekmeye çalışacağım.

1 Bilgi Kirliliği Nedir?

Geleneksel tanıma göre bilgi *gereçeklendirilmiş doğru inançtır*.³ Burada vurgulanması gereken önemli bir nokta, bu tanıma göre bilgi için bir öznenin bir önermeye ya da bir düşünceye inanıyor olmasının gerekli olduğu. Dolayısıyla bilgi bir zihin durumu olarak tanımlanıyor. Gereçeklendirmenin, yani inancın temellendirilmesinin de bir zihin durumunu gerektirip gerektirmediği bilgi felsefesinin önemli tartışmalarından biri. Bu konuda *içselci* yaklaşım böyle bir gereklilik olduğunu savunurken *dışsalcı* yaklaşım böyle bir gerekliliği kabul etmez. Dışsalcılara göre bir özne, inancı için gerekçe sunmasa ya da yanlış gerekçeler sunsa bile o inancı uygun bir yolla edinmişse gerçekleştirmiş bir inanç taşıyor sayılabilir. İçselciler ise gerçekleştirmenin her zaman öznenin ayırında olduğu süreçlerle açıklanması gerektiğini savunarak dışsal açıklamaları reddederler. Burada bizim için önemli olan ise gerçekleştirmenin her iki durumda da bir özneye göre içsel ve dışsal olarak düşünüldüğü, dolayısıyla bir öznenin varlığını gerektirdiğidir. Son olarak geleneksel bilgi tanımındaki doğruluk koşuluna baktığımızda bilginin yanlış olamayacağını varsayıldığını görürüz. Buna göre bilgi olgusal (factive) bir kavramdır. Bir başka deyişle karşılığında yalnız bir olgu varsa bilgiden söz edebiliyoruz. Türkçede “yanlış bilmek” deyimini var ama dikkatli bir biçimde sınıadığımızda aslında Türkçede de mantıksal olarak “bilmek” deyiminin yalnızca doğru olacak biçimde kullanıldığını görürüz. Örneğin eski insanlar Dünya'nın düz olduğunu “biliyorlardı” demiyor “sanıyorlardı” diyoruz.

Buraya kadar açıkladığımız, “bilgi” sözcüğünün birinci anlamıdır. Bu sözcüğü ikinci bir anlamda, enformasyon karşılığı olarak da kullanıyoruz. “Bilgi kirliliği” deyimindeki “bilgi” de aslında bu ikinci anlamdadır, yani

³İki önemli not: (i) Burada önermesel bilgiden söz ediyoruz. Tanıma bilgisi ve beceri bilgisi tartışmamızın dışında kalacak. (ii) Gettier (1963) bilgi için gerçekleştirmeye, inanç ve doğruluk koşullarının gerekli olsa bile yeterli olmadığını savunur. Bu tartışmaya da girme-yip geleneksel tanımın doğru olduğunu varsayacağım.

enformasyona karşılık gelmektedir. Peki, bu ikinci anlamıyla bilgi nedir? Bunun ilk anlamıyla bilgiden en önemli farkı varlığının bir özneye bağımlı olmaması. İlk anlamıyla bilgi için sormamız gereken “kimin bilgisi?” sorusu. Ancak enformasyon için böyle bir gereklilik yok. Bir başka deyişle enformasyon bir zihin durumu değil. Dolayısıyla inanma ve gerekçelendirme bileşenleri enformasyon için söz konusu olmaz. Örneğin kitaplığımızda duran bir ansiklopedinin bir enformasyon kaynağı olduğunu söyleriz ancak orada yazarların benim için gerekçelendirilmiş inanç özelliği taşıması gerekmiyor. Kuşkusuz enformasyonun da bir üreticisi oluyor ancak bir kere üretilmiş bir enformasyon üreticisinden bağımsızlık kazanıyor. Öyleyse ilk anlamıyla bilgi ile karşılaştırdığımızda enformasyon için geriye yalnızca doğruluk bileşeni kalıyor. Bu durumda enformasyonu *dile getirilmiş doğru bir önerme (düşünce)* olarak tanımlayabiliriz. Buradaki tanım semantik enformasyon tanımı. Enformasyonu bir öznenin yorumlamasıyla ortaya çıkmış bir önerme biçiminde açıklıyor (Skyrms 2010, s. 34). “Enformasyon” sözcüğü, kapsamı daha da genişletilerek insana bütünüyle dışsal olan görüngüler için de kullanılabilir. Dretske (1981) ve Skyrms (2010) bu geniş enformasyon anlayışını yeğlerler. Buna göre örneğin fosil kayıtlarının eski yaşam formlarıyla ilgili enformasyon kaynağı olduğu söylenebilir (Skyrms 2010, s. 44). Bu tanım tartışması kendi başına önemli olsa bile benim bu yazıdaki amaçlarım açısından bir farklılık yaratmıyor. Bilgi kirliliğini insanlar yarattığı için yürüteceğim tartışmada “enformasyon” sözcüğünün dar anlamı benim için yeterli olacaktır.⁴

Sonuç olarak yukarıdaki ilk anlamıyla bilgi gibi enformasyon da yanlış olamıyor. Peki, yine dilimize girmiş “dezenformasyon” sözcüğünü bu durumda nasıl açıklamalıyız? “Bilgi kirliliği” deyimindeki “bilgi”, enformasyon anlamına geldiğinden deyim bütünü de dezenformasyon anlamına gelmekte. Bu nedenle bu soru önemli. Dikkat edilmesi gereken nokta dezenformasyonu bir enformasyon olarak görmemek gerekliliği. Burada sahte altın örnek olabilir. Sahte altın bir altın türü değildir. Birçok kuramcı benzer biçimde dezenformasyonun da bir enformasyon türü sayılmaması gerektiği görüşündedir. Örneğin Paul Grice şöyle der: “Yanlış enformasyon daha az değerli bir enformasyon türü değil, tek kelimeyle enformasyon olmayandır.” (Grice 1989b, s. 371). “Haber” için de benzer düşünebiliriz. Bir konuyla ilgili size yalan haber verildiğinde aslında haber almış olmanız. Öyleyse dezenformasyonu nasıl tanımlamalıyız. İlk akla gelen şu tanım

⁴Enformasyon farklı biçimlerde olabilir. Örneğin bir fotoğraf ya da bir video enformasyon sayılabilir. Bunlar kuşkusuz dilsel değerler ancak yine de bunların içeriklerini dilsel olarak betimleyebiliriz. Örneğin savaş bölgesinde çekilmiş bir fotoğrafı (ya da bir videoyu) bir savaş muhabiri dilsel olarak betimleyebilir. Burada söylemek istediğim görsel bir malzemenin bütünüyle dilsel betimlemelere indirgenebileceği değil yalnızca dilsel betimlemeler yoluyla bu görselliğin bilişsel içeriğinin verilebileceği, buradan öğrenilebilecek şeylerin dilsel olarak betimlenebileceği. Bu nedenle bir fotoğrafın ya da videonun deneyimlenmesinin dilselliği aşan yönleri olduğu düşüncesi burada söylediklerimle çelişmeyecektir.

olabilir: Dezenformasyon yanlış bir önermenin doğruymuş gibi dile getirilmesidir. Ancak bir sonraki bölümde göreceğimiz üzere bu tanım yeterli olmaz. Hiç yanlış bir şey söylemeden de insanları yanıltmak olanaklı. Dolayısıyla bir enformasyon aracılığıyla da dezenformasyon yapılabilir. Öyleyse bu tür durumları da kapsayacak şekilde dezenformasyonu (ve dolayısıyla bilgi kirliliğini) (*yanlış ya da doğru*) bir önermenin yanıltıcı amaçlarla dile getirilmesi olarak tanımlayabiliriz.⁵ Aşağıda dezenformasyon türlerine girdiğimiz zaman bu tanım açıklığa kavuşacak.

“Enformasyon” Türkçe sözlüklerde kendine yer bulmuş ve dilimize girmiş bir sözcük olsa da yine de kullanımı “bilgi” kadar yaygın değildir. “Dezenformasyon” da sözlüklere girmiş ancak Türkçede “bilgi kirliliği” kadar yaygın kullanılmıyor. Bu nedenlerle enformasyon karşılığı olarak “bilgi” sözcüğünü kullanacağım bu yazıda. “Bilgi” sözcüğünün iki anlamı olması burada bir karışıklığa neden olmayacak çünkü yazının bütününde yalnızca ikinci anlam ön planda olacak. Benzer biçimde dezenformasyon karşılığı olarak da “bilgi kirliliği” diyeceğiz

2 Bilgi Kirliliği Türleri

Bir önceki bölümde bilgi kirliliğinin (dezenformasyon) bir önermenin yanıltıcı amaçlarla dile getirilmesi olarak tanımlanabileceğini söyledik. Bilgi kirliliği dil felsefesindeki içten olmayan (insincere) konuşma sorunu ile yakından bağlantılı. Karşılıklı konuşmanın konuşan ve dinleyen arasında iş birliğine dayalı, yanıltıcı olmayan bir etkinlik olduğu düşüncesi dil felsefesinde yaygın bir varsayım. Örneğin Grice (1989a, s. 26) iletişimin temelinin bir iş birliği ilkesine dayandığını, yine benzer biçimde Lewis (2008, s. 658) bir doğal dilin temel uzlaşımının o dilin karşılıklı olarak doğrulukla kullanılacağı varsayımı olduğunu dile getirir. İş birliği konuşucuların ortak bir amacı olduğunu varsayıyor.⁶ Örneğin ortak bir sorunun yanıtlanması bu türden bir amaç. İş birliğinin olmadığı durumlarda ise konuşucuların amaçlarının ayrışması, dahası taraflardan en azından birinin amaçların ortaklaşması yönünde bir çabasının olmaması söz konusudur. İşte bu türden durumlar içten olmayan konuşmalar olarak nitelendirilirler. Konuşucuların birbirlerine yalan söyledikleri, birbirlerini salt yanıltmaya çalıştıkları ya da zırvaladıkları⁷ durumlar içten olmayan konuşmanın tipik örnekleri.

⁵Kimi zaman “bilgi kirliliği” yalnızca dile getirilmiş yanıltıcı önerme anlamında da kullanılıyor. Benim burada ele aldığım anlamıyla bilgi kirliliği ise üreticisinin yanıltıcılığının farkında olarak dile getirdiği türden önermeler. İlki için İngilizce yazında “misinformation”, ikincisi içinse “disinformation” karşılıkları kullanılıyor.

⁶Burada “konuşucu” ve “dinleyici” teknik deyimler olarak bir sözün üreticisi ve alımlayıcısına karşılık gelmekte. Bu nedenle yazılı ve sözlü her türden iletişimi kapsayacak deyimler olarak düşünülmeliler.

⁷“Zırvalamak” sözcüğünü burada İngilizcedeki “bullshitting” karşılığı teknik bir terim olarak kullanıyorum. Bu kavramı aşağıda açıklayacağım.

İçten olmayan konuşma sorunu ışığında incelendiğinde bilgi kirliliğinin şu üç türünü ayırt edebiliriz:

- (i) Yalana dayalı bilgi kirliliği
- (ii) Salt yanıltmaya⁸ dayalı bilgi kirliliği
- (iii) Zırvaya dayalı bilgi kirliliği

Bu türleri incelemeyen önce iki noktaya dikkat çekmek istiyorum: İlk olarak her yalan, salt yanıltma ya da zırva bilgi kirliliğine dönüşmez. Örneğin iki arkadaşın birinin diğerine yalan söylemesi bilgi kirliliği sayılmamalı. Bilgi kirliliği için kirli bilginin yayılımının amaçlanması bir koşul olarak düşünmeliyiz. Yani ya kirli bilgi çok sayıda kişiye hitaben dile getirilmeli ya da bu kirli bilginin muhatabı olan kişilerin bunu aktarması beklenmeli. Öyleyse yukarıdaki dezenformasyon tanımına bu koşulu da eklemeliyiz. Buna göre dezenformasyonu *bir önermenin yanıltıcı amaçlarla ve yayılacağı düşüncesiyle dile getirilmesi* olarak tanımlayabiliriz. Kuşkusuz bilgi kirliliğinden söz edilebilmesi için bunun ne kadarlık bir kitleyi amaçlaması gerektiği konusunda kesin bir sınır belirlenemez ancak salgın hastalıklar özetinde düşünür ve sosyal medyanın kirli bilginin birincil olarak yayıldığı bir alan olduğunu hesaba katarsak yayılım koşulu biraz daha açık olur. Sosyal medya paylaşımları, genel olarak söylersek, zaten yayılması amacıyla üretildiğinden, buradaki yalan, salt yanıltma ve zırva içerikli sözlerin bilgi kirliliği sayılmasında bir sakınca yoktur. Mobil mesajlaşma uygulamaları da (WhatsApp, Telegram, Messenger gibi) ileti grupları ya da kullanıcıdan kullanıcıya aktarılması amaçlanan iletiler düşünülürken bilgi kirliliğini yaymak amacıyla kullanılabilirler ve bu bakımdan sosyal medya benzeri işlev görebiliyorlar. Sosyal medya ve mesajlaşma uygulamalarının kirli bilginin yayılmasında birincil sorumlu olduğunu söylemek geleneksel medyada (gazeteler, televizyonlar) kirli bilginin kendisine yer bulamadığını söylemek anlamına gelmiyor. Aşağıda örneklerinden söz edeceğimiz üzere özellikle siyasetçilerin ve kamu görevlilerinin ürettikleri kirli bilginin kimi geleneksel medya organlarıncada aktarıldığını görüyoruz. Kuşkusuz önemli bir siyasetçinin ya da kamu görevlisinin açıklaması her durumda haber değeri taşır ancak gazetecilik ilkeleri gereği bunların denetlenmesi ve kirli bilgi içeriyorsa bu durumun haberde belirtilmesi gerekir. Böylelikle kirli bilgi yayılmadan etkisizleştirilebilir. Dikkat çekmek istediğim ikinci nokta ise bu bölümde bilgi kirliliğini kaynağı bakımından inceleyeceğimiz. Kaynağından çıktıktan sonra kirli bilginin aktarılması ve aktarıcılarının sorumlulukları konusunu bir sonraki bölüme bırakıyorum.

⁸Yalan da bir yanıltma türü olduğundan “salt yanıltma” yalan dışında kalan (aşağıda tanımlanacak) belirli türde yanıltmalara karşılık gelen bir deyim olarak düşünülmeli.

2.1 Yalana Dayalı Bilgi Kirliliği

Yalan yetişkin bir bireyin karşılaştığında yetkin bir biçimde saptayabileceği bir dilsel olguyken yalan tanımı vermek görüldüğü kadar kolay değil. Bu tartışmalara girmeyip Jennifer Saul'un şu tanımını işimizi görecektir bir tanım olarak kabul edebiliriz: Bir konuşucu dilsel bir hata yapmamış ya da dili sürçmemişse ve metaforik, ironik ya da abartılı konuşmuyorsa eğer ve ancak

- (i) *p* önermesini söylüyor,
- (ii) *p*'nin yanlış olduğuna inanıyor ve
- (iii) kendisini doğru söylemenin beklendiği bir bağlamda görüyorsa

yalan söylüyordur (Saul 2012, s. 19).

Tanım yalan için 3 koşul koyuyor. İlk olarak bir düşüncenin söylenmesi yani öne sürülmesi gerekiyor. Öne sürmek konuşucunun dile getirilen düşüncenin doğruluğuna kendini bağlamasıdır. Bir başka deyişle dile getirilen düşüncenin doğruluğuna inandığını bildirmesidir. Bu amaçla kullanılan tümcenin bildirme kipinde olması gerekir. Soru tümceleri gibi diğer kiplerdeki tümceler yalan için araç olamaz. Ancak bildirme kipinde bir tümcenin varlığı her zaman ortada bir öne sürüm olduğunu göstermez. Bildirme kipinde bir tümce tırnak içine alındığında öne sürülmüş olmaz. Örneğin şu tümceyi kullanan bir kimse tırnak içindeki tümcenin dile getirdiği düşünceyi öne sürmüş sayılmaz:

- (1) Ali "Ayşe erkek arkadaşından ayrıldı." dedi.

Bir mantıksal ya da önermesel deyim kapsamında yer alan önermeler de öne sürülmüş sayılmazlar. Örneğin,

- (2) Batlamyus'a göre Güneş Dünya'nın çevresinde döner.

denildiğinde Güneş'in Dünya'nın çevresinde döndüğü öne sürülmüş olmaz. Burada yalnızca başkasının bir düşüncesi aktarılmış olur. Tanımdaki ikinci koşul öne sürülen düşüncenin yanlış olduğuna konuşucunun inanıyor olması gerekliliği. Dolayısıyla bir yanlış doğru sanıp öne sürmek yalan sayılmaz. Üçüncü koşulun amacı ise doğru söylemenin beklenmediği ve konuşucunun da bunun farkında olduğu durumları dışarıda bırakmak. Örneğin kendi arasında şakalaşan bir grup insanın doğru olmayan bir şeyler söylemelerini genelde yalan olarak değerlendirmeyiz.

Tanımın başında dil sürçmesi, dil yanlış, metaforik/ironik/abartılı konuşma gibi kimi bağlamlar dışarıda bırakılıyor. Bu bağlamlarda yalan konusunda karar vermek güç çünkü buralarda konuşucunun aslında neyi öne

sürmek istediği tartışma konusu olabiliyor. O yüzden Saul bu durumları dışarıda bırakıyor (Saul 2012, s. 16).⁹

Yalana dayalı bilgi kirliliğine COVID-19 salgını döneminden sayısız örnek verilebilir. Örneğin salgının farklı aşamalarında özellikle WhatsApp ve benzeri iletişim araçları üzerinden İstanbul, Ankara ve İzmir gibi büyük kentlerin hastanelerinde yoğun bakım servislerinin tamamen dolduğu ve gelen hastaların geri çevrildiğine yönelik sesli veya yazılı iletiler yayıldı. Bunların yalan olduğu ve bilgi kirliliğini amaçladığı kısa sürede anlaşıldı. Burada kuşkusuz yalananın sorumluluğu bu iletileri üretenlerdedir. İletileri üretmeyip yalnızca başkalarıyla paylaşan kimselerin yalan söyledikleri öne sürülemez çünkü tanımımızdaki (i) ve (ii) sağlanmaz. Bu türden ileti paylaşımlarında aktarıcı genellikle iletideki düşüncenin yanlışlığının farkında değildir. Ayrıca çoğu durumda bu kişilerin bu düşünceyi öne sürdüğü de söylenemez. Bu bakımdan gelen bir iletiyi başka birisine yönlendirmek ya da Twitter ve benzeri platformlar bağlamında söylersek “yeniden paylaşmak” (retweet) aslında bir sözü tırnak içine almaya benzetilebilir. Yukarıda belirtildiği gibi tırnak içine alınan tümcelerin dile getirdiği düşünceler öne sürülmüş olmuyor. Ancak yalana dayalı bilgi kirliliğini aktaranların yalan söylemiş sayılamamaları onların bilgi kirliliğinde hiçbir sorumluluk taşımadıkları anlamına gelmez. Bu konuyu bir sonraki bölümde inceleyeceğiz.

Yalan haberler insanların sağlıklarını da tehdit edebiliyor. COVID-19 pandemisi döneminde yalan sağlık haberleri sosyal medya ve diğer ileti kanalları aracılığıyla dolaşıma sokuldu. Örneğin bunlardan birinde koronavirüsün ciğerlere inmeden önce dört gün boyunca boğazda kaldığı ve bu aşamada tuzlu ya da sirkeli su ile gargara yapmak gibi önlemlerle virüsten kurtulunabileceği öne sürülüyor. Bu türden bilgi kirliliğinin sağlık sorunlarına neden olabileceği açık.¹⁰

Bir görsel aracılığıyla yalana dayalı bilgi kirliliği üretilmesi de olanaklı. Örnek olarak COVID-19 salgınının ilk zamanlarında bir kentin üzerinde uçan çok sayıda karganın görüntüsü eşliğinde bu görüntülerin Çin’in Wuhan kentinde çekildiğini dile getiren ileti verilebilir. Bu iletide kentte yüzlerce insanın her an ölmekte olduğu ve durumun düşünüldüğünden çok daha ciddi olduğu öne sürülüp, o kadar çok karganın neden uçmakta ol-

⁹Burada Saul’dan aldığımız tanımla ilgili sorulabilecek başka sorular da var. Örneğin ikinci maddede konuşucunun söylenen şeyin yanlış olduğuna inanması yeterli mi yoksa düşüncenin gerçekten yanlış olması da gerekir mi? Yalan için konuşucunun her zaman yanıltma amacı taşıması gerekir mi? Söylenen şey salt tümce anlamından mı oluşur yoksa bunun ötesinde bağlamsalcıların savunduğu gibi kimi anlam zenginleştirmeleri ve daraltmaları da söylenen şey kapsamında mı değerlendirilmeli? Sezdirimler yoluyla yalan söylenebilir mi? Yanlış bir şeyi önvaryarak öne sürülen bir düşünce için konuşucu yalan söylemekle suçlanabilir mi? Yalan konusu çok kapsamlı ve yakın dönemde sıklıkla tartışılan bir konu. Bu ek soruların kitap boyutunda tartışıldığı Saul (2012) dışında Stokke’ye (2018) de bakılabilir.

¹⁰<https://teyit.org/yeni-koronavirusun-akcigere-inmeden-once-dort-gun-bo-gazda-kaldigi-iddiasi> (ET: 14.09.2020)

duğu sorusu sorularak bunların ölü bedenler için geldikleri sezdiriliyor. Bu görüntüler sosyal medya platformlarında on binlerce kez paylaşıldı. Ancak bir süre sonra bu paylaşımın yalan olduğu, bu görüntünün Çin'in bir başka kentinde çekildiği ve o çevredeki olağan bir görüntü olduğu ortaya çıktı.¹¹

2.2 Salt Yanıltmaya Dayalı Bilgi Kirliliği

Yalan koşulları sıkı bir dilsel görüngüdür. Yukarıda tartıştığımız gibi yalanın ortaya çıkması için öne sürülen şeyin yanlış olduğuna konuşucunun inanması gereklidir. Ortada açık bir yanlış olduğu ve bu yanlışın bilerek öne sürüldüğü anlaşılırsa konuşucu sözlerinin yasal ve ahlaksal sorumluluğunu üstlenmek zorunda kalabilir. Bu nedenle özellikle kamuoyu önündeki kişiler yalandan kaçınarak koşulları daha gevşek salt yanıltıcı, yani yalan olmadan yanıltıcı, sözlere başvurabiliyorlar. Yanıltmanın kapsayıcı bir tanımını vermek güç ancak yukarıdaki yalan tanımına koşut şöyle yaklaşıklık bir tanım verilebilir gibi görünüyor: Bir konuşucu dilsel bir hata yapmamış ya da dili sürçmemişse ve metaforik, ironik ya da abartılı konuşmuyorsa eğer ve ancak

- (i) p önermesini söylüyor,
- (ii) p 'nin doğru olduğuna inanıyor ancak p ile yanlış olduğuna inandığı bir q önermesi sezdiriyorsa¹² ve
- (iii) kendisini doğru söylemenin ve doğru sezdirimde bulunmanın beklendiği bir bağlamda görüyorsa

salt yanıltıcı bir şey söylemiş olur. Bu tanım, yalan tanımı ile iki yerde farklılık gösteriyor. (ii) koşulunda konuşucunun söylediği şeyin doğru olduğuna ancak bununla sezdirildiği şeyin yanlış olduğuna inanması gerektiği, (iii) koşulunda ise konuşucunun hem söylenen şey düzeyinde hem de sezdirilen şey düzeyinde doğruluk beklentisinin farkında olması gerektiği belirtiliyor.

Salt yanıltmada yanıltıcı içeriğin söylenen şey düzeyinde değil de sezdirilen şey düzeyinde olması konuşucunun bu yanıltıcı içerikten dolayı sorumlu tutulmasını yalana göre zorlaştırır. Bunun nedeni sezdirilen şeye bir çıkarım sonucunda varılıyor olması. Bu da konuşucuya bir hareket alanı bırakır; kendisinin söz konusu yanlış önermeyi kastetmediği, bu çıkarımın dinleyicilerce yapılmasını amaçlamadığı özrüne sığınmasına olanak tanır. Bu nedenle kamuoyu önündeki kişilerin, yanıltıcı amaçlar güttüklerinde,

¹¹<https://www.nature.com/articles/d41586-020-01409-2> (ET: 14.09.2020)

¹²Sezdirim Grice'in ortaya attığı bir kavram. Yaklaşık bir tanım olarak şunu verebiliriz: Bir konuşucu p önermesini öne sürerek q önermesini dinleyicisine iletmeyi amaçlıyorsa, q konuşucunun bir sezdirimidir. Grice sezdirimlerin iletişim ilkelerinin gözetildiği veya çiğnendiği durumlarda nasıl çıkarsandığının bir açıklamasını verir (Grice 1989a).

yalan yerine kendilerine sorumluluktan kaçma olanağı tanıyan salt yanıltmaya başvurdukları daha sık görülür.

Salt yanıltmaya dayalı bilgi kirliliğine COVID-19 salgını döneminde sıklıkla rastlandı. Bu konuda bir örnek *New York Times* gazetesinin web sitesinde ABD ve AB ülkeleri arasındaki uçuşların durdurulduğu konusunu işleyen 11 Mart ve 12 Mart 2020 günlü haberlerde Türkiye’den cami görüntüsü içeren iki fotoğrafın kullanılmasıdır. Bunlar gerçek ve güncel fotoğraflar olduğundan ortada yanlış bir içerik olduğu söylenemez. Dolayısıyla yalan haber söz konusu değil. Ancak bu fotoğrafların neden kullanıldığını düşünen bir okurun Türkiye’nin de seyahat yasağı konan ülkeler arasında olduğu çıkarımını yapması beklenir. Bu ise yanlış bir düşünce. Türkiye habere konu olan yasak kapsamında değil. Bu nedenle haberin yanlış bir sezdirime neden olduğu söylenmeli. *New York Times* gibi bir gazetenin editörlerinin bu sezdirimin farkında olmaması düşünülemeyeceğinden bu haberin doğru olduğuna inanılan bir fotoğraf aracılığıyla yanlış olduğuna inanılan bir sezdirime neden olan salt yanıltmaya dayalı bilgi kirliliği örneği sayılması gerekir.¹³

Sözcüklerle oynayarak yanıltıcı bilgi kirliliği yaratıldığı da görülebilir. Örneğin Türkiye’de COVID-19 salgını döneminde ölüm sayılarının olduğundan az gösterildiği bu amaçla ölüm raporlarına “COVID-19” yazılması gereken kişilerin raporlarına yalnızca “bulaşıcı hastalık” yazıldığı, böylelikle COVID-19 istatistiklerinin dışında kalmasının sağlandığı savları sıklıkla dile getirildi.¹⁴ Bu savlar doğruysa ortada bir salt yanıltma söz konusu. COVID-19 da bir bulaşıcı hastalık olduğundan söylenen şey doğru, dolayısıyla ortada bir yalan yok. Ancak sezdirilen şey yani raporlarına “bulaşıcı hastalık” yazılanların COVID-19 nedeniyle yaşamını yitirmediği sezdirimi yanlış olduğundan salt yanıltıcı bir bilgi kirliliği yaratılmış oluyor.

Politikacıların salt yanıltmaya dayalı bilgi kirliliğine başvurmalarına iki örnek olarak ABD Başkanı Donald Trump’ın çokça tartışılan iki açıklaması verilebilir. Bunlardan ilkinde Trump, gazeteci Jonathan Swan ile 3 Ağustos 2020 günü yayımlanan söyleşi sırasında ülkesinin COVID-19 salgınında dünyanın geri kalanından ve Avrupa ülkelerinden daha düşük oranda zarar gördüğünü gösterdiğini öne sürdüğü bir grafiği Swan’a gösteriyor. Burada Trump’ın sezdirmediği şey başında olduğu yönetimin virüsle mücadelede görece başarılı olduğu düşüncesi. Ancak Swan söz konusu grafiğin toplam ölüm sayısının toplam vaka sayısına oranını gösterdiğini oysaki asıl bakılması gerekenin toplam ölüm sayısının ülke nüfusuna oranı olduğunu ve bu açıdan ABD’nin Avrupa ve dünyanın belli başlı bir-

¹³Bu haberlerin ekran çıktıları şurada görülebilir: <https://www.aa.com.tr/en/america/misleading-ny-times-travel-ban-photos-slammed-by-turkey/1763409> (ET: 14.09.2020).

¹⁴Örneğin: <https://www.birgun.net/haber/kecioren-gercegi-covid-19-olumleri-resmi-kaydin-5-kati-313942> (ET: 14.09.2020)

çok ülkesinden daha kötü durumda olduğuna dikkat çekiyor.¹⁵ Kuşkusuz burada Swan haklı. Asıl bakılması gereken bir ülkenin salgında nüfusuna oranla ne kadar kayıp verdiği. Dikkat edilirse Trump burada yalan söylemiyor. Gösterdiği grafik gerçek ve grafikle ilgili yaptığı yorum doğru. Sorun onun bu doğru aracılığıyla yanlış bir şey yani başında olduğu yönetimin salgınla mücadelede görece olarak başarılı olduğunu sezdirmesi. Burada Trump'ın sezdirdiği şeyin yanlış olduğuna inandığını varsaymamızda bir sakınca yok çünkü onun asıl bakılması gereken grafiğe göre yönetimin başarısız olduğu gerçeğinin farkında olmadığını söylemek pek olanaklı değil. Dolayısıyla ortaya salt yanılmaya dayalı bir bilgi kirliliği çıkmış oluyor.

İkinci olarak ABD Başkanı Trump koronavirüs için sıklıkla “Çin virüsü” nitelmesini kullanıyor. Kendisine bu konu 18 Mart 2020 tarihindeki basın toplantısında sorulduğunda şu yanıtı verir: “Bu söylediğim hiç de ırkçı değil. Hayır, hiç ilgisi yok. Çin kaynaklı. Nedeni bu. Çin’den geliyor. Doğrusunu söylemek istiyorum.” Trump’ın bu söylediklerinde yanlış bir şey yok. Dolayısıyla yalan söylemiyor. Ancak söylediklerinde yine de kimi dinleyenleri rahatsız eden bir şey var. Bunun nedeni bu sözlerle sezdirilen şey, yani virüsün Çin’in bilerek yaydığı düşüncesi. Bu açıkça söylene diplomatik bir kriz konusu olabilecek bir konu, bu nedenle yalnızca sezdiriliyor. COVID-19 virüsünün bir laboratuvarında üretildiğini veya Çin’in bunu bilerek yaydığını gösteren hiçbir kanıt yok. Dolayısıyla Trump’ın bu sezdirimin yanlış olduğunun farkında olduğunu varsayabiliriz. Bu durumda amacının bu yanlış sezdirim aracılığıyla kendi Çin karşıtı tutumunun yaygınlaşması olduğu söylenebilir.¹⁶

2.3 Zırvaya Dayalı Bilgi Kirliliği

Bir başka bilgi kirliliği türü zırvaya dayalı bilgi kirliliği. “Zırva” (bullshit) ve “zırvalamak” (bullshitting) ABD’li filozof Harry G. Frankfurt’un dikkat çektiği bir dilsel olgu (Frankfurt 2005).¹⁷ Bir içten olmayan konuşma türü olan zırvalamanın yalan ve salt yanılmadan farkı konuşucunun söylediği ya da sezdirdiği şeyin doğruluğu ya da yanlışlığını umursamadan konuşması. Ancak yine de ortada bir yanılıcılık söz konusu. Frankfurt bunu şöyle açıklıyor:

¹⁵Söyleşinin ilgili bölümü şu videoda görülebilir: <https://www.youtube.com/watch?v=fqVpU3bEfaE> (ET: 14.09.2020).

¹⁶Trump’ın bu açıklamasının ayrıntılı bir incelemesi için şuraya bakılabilir: <https://theconversation.com/donald-trumps-chinese-virus-the-politics-of-naming-136796> (ET: 16.09.2020). Bu yazıda ayrıca bir virüsün bir ülke ya da etnik grupla ilişkilendirilmesinin sakıncaları Lakoff ve Johnson’ın bilişsel metafor kuramı bağlamında değerlendiriliyor.

¹⁷Bu kitabın Türkçe çevirisi için “Boktanlık Üzerine” başlığı yeğlenmiş ancak ben bu kavram için aşağıdaki tartışmanın da göstereceği üzere “zırvalamak” sözcüğünün çok daha uygun olduğunu düşünüyorum.

Zırva yanlış olmak zorunda olmadığından arkasındaki yanıltıcı niyet bakımından yalandan farklıdır. Zırvalayan kişi olgular üzerine ya da onları nasıl gördüğü üzerine bizi aldatmıyor olabilir, böyle bir niyeti de olmayabilir. Onun bizi her zaman aldatma çabasında bulunduğu tek şey zırvanın kendisidir. Buradaki kaçınılmaz tek ayırıcı özellik onun neyin peşinde olduğunu belirli bir biçimde saptırmasıdır.(Frankfurt 2005, s. 54)

Öyleyse zırvalamada konuşucunun asıl peşinde olduğu şey zırvaladığının dinleyicilerce fark edilmemesini sağlamak. Bir başka deyişle söylediklerinin doğruluğu ve yanlışlığı konusunda umursamazken, umursuyormuş gibi yapmak.¹⁸

Zırva kuşkusuz bir bilgi kirliliğine neden oluyor. Doğruluğu yanlışlığı umursanmadan konuşmak ancak umursuyormuş gibi yapmak dinleyicilerde yanlış inançların oluşmasına neden olabilir. Zırvanın politikacılar, reklamcılar, pazarlamacılar arasında sık görüldüğü söylenebilir. Örneğin tek amacı elindeki ürünü satmak olan bir pazarlamacıyı bu amaca yönelik olarak alıcı adaylarının beklentilerine göre eldeki ürünle ilgili birbiriyle çelişen şeyler söylerken (ya da deyimini özel anlamını gözetirsek *söylermiş gibi yaparken*) hayal edebiliriz. Bu durum bu kişinin zırvalaması, yani sözünün doğruluğu/yanlışlığını düşünmeden konuşması demektir.¹⁹

Zırva ile baş etmek diğer iki bilgi türüyle baş etmekten çok daha zor olabilir. Yalancıya söylediği şeyin yanlışlığı gösterilip salt yanıltıcı konuşana ise daha zor olmakla birlikte sezdirmediği şeyin yanlışlığı gösterilerek karşı çıkılabilir. Ancak zırvalayan bir kimseye nasıl karşı çıkılacağı çok açık değil. Bir kimsenin sözlerinin doğruluğu ya da yanlışlığını umursamadığı kolay ortaya konabilecek bir olgu değil. Bu konuda örnekler bulmak da aynı nedenden zorluklar içeriyor. Zırvalayan bir kimsenin sözlerinin salt yanlış bir inançtan değil de doğruluk konusunda bir umarsızlıktan kaynaklandığını öne sürmek her zaman tartışmalı kalabilir. Ancak yine de kimi örnekler bulmayı deneyebiliriz.

Politikacıların bu dilsel olguyu nasıl kullandığına örnek olarak yine ABD Başkanı Trump'ın bir açıklamasına bakabiliriz. Trump 23 Nisan 2020 günü düzenlediği basın toplantısında koronavirüsün dezenfektanlar, Güneş ışığı ve ısı karşısındaki davranışı ile ilgili konuşan uzman Bill Bryan'ın sunumunun ardından söz alıp öncelikle ışığın virüs üzerindeki etkisiyle ilgili şu yorumu yapıyor:

Büyük olasılıkla birçoğunuzun düşündüğü —tabii bu konu-

¹⁸Yukarıda bir şeyi söylemenin (öne sürmenin) konuşucunun söylenen şeyin doğruluğuna inandığını da karşı tarafa iletmesi anlamına geldiğini vurgulamıştık. Bu açıdan zırvalamayı bir şey söylemezken bir şey söylemiş gibi yapmak olarak da görebiliriz.

¹⁹Zırvalamayı bir tür aşama olarak görmek de olanaklı. Çok sık yalanlara başvuran bir kimsenin başlardaki doğru-yanlış kaygısını sonraları yitirip yalnızca kendi amacını her koşulda gerçekleştirme çabasına girdiğini düşünebiliriz.

ları benim gibi çok ilginç buluyorsanız— bir soruyu Bill'e sordum. Varsayalım bedeni büyük ölçüde ultraviyole ya da salt çok güçlü ışık etkisinde bıraktık, anladığım kadarıyla bunu henüz sınımadığınızı ancak sınavacağınızı söyledin. Sonrasında ışığın, deri yüzeyinden geçerek ya da başka bir yolla, bedenin içine taşındığı varsayımından söz ettim ve anladığım kadarıyla bunu da sınavacağınızı söyledin. Kulağa ilginç geliyor.

Sonrasında Trump dezenfektanlar konusunda şunları söylüyor:

Dezenfektanın bir dakikada virüsü yok ettiğini anlıyorum. Bir dakikada. Bunu içeri enjekte etmenin ya da bununla temizlik gibi bir şey yapmanın bir yolu var mı? Virüsün akciğerlere ulaştığını ve orada büyük zarar verdiğini gördüğümüz için. Bu yüzden bunu sınamak ilginç olur. Bunun için tıp doktorlarına gerek var. Ama kulağa ilginç geliyor.²⁰

Bu sözler için zirvalamanın tipik bir örneği denebilir. Trump'ın buradaki tek amacı konuyla ne kadar ilgili olduğunu göstermek gibi görünüyor. Bu kadar önemli bir konumdaki siyasetçinin bu sözlerin ne kadar saçma olduğunu kavrayamaması düşünülemez. Bu nedenle geriye kalan tek varsayım Trump'ın bu sözlerin doğru ya da yanlış olduğu üzerine hiç düşünmeden konuşmuş olması. Amacı ilgili bir yönetici gibi görünmek olduğundan bir şeyler söylemesi gerektiğini düşünüyor ancak yeterince düşünmeden ağzından çıkan bu sözlerle açık bir bilgi kirliliğine neden oluyor.²¹ Bu bilgi kirliliği insanların sağlığını tehdit eder boyuta geldiği için birçok eyalet yetkilisi, sağlık uzmanı ve hatta dezenfektan üreticisi firma açıklama yaparak dezenfektanların içilmesinin ya da başka şekilde bedene alınmasının çok ciddi sağlık sorunlarına neden olacağı açıklamasını yapmak zorunda kalıyor.²²

Zırvaya bir başka örnek olarak COVID-19 salgını sırasında da sık sık gündeme gelen komplo teorileri verilebilir. COVID-19 salgınının ilaç şirketlerinin ya da dünyayı yöneten gizli güçlerin bir oyunu olduğu teorisi sıklıkla dillendirildi. Benzer biçimde 5G teknolojisi ile koronavirüsün yayılımı arasında bir ilişki olduğu, 5G'nin insan sağlığını tehdit ettiği çokça

²⁰<https://www.whitehouse.gov/briefings-statements/remarks-president-trump-vice-president-pence-members-coronavirus-task-force-press-briefing-31/> (ET: 16.09.2020)

²¹Bu sözlerin yarattığı tepki üzerine Trump yeni bir açıklama yapmak zorunda kalıp gazetecilerle alay etmek için bu düşünceleri ortaya attığını öne sürüyor. Buna inanmak çok güç. Ancak bu düzeltme düşünüldüğünde ilk baştaki sözlerin zirva olarak yorumlanması gerektiği savı da güçleniyor; Trump ilk başta düşünmeden konuşuyor ancak gelen tepkiler üzerine sözlerini değerlendirdiğinde açık saçmalığın kendisi de farkına varıyor ve işin içinden "ciddi değildim" diyerek çıkmaya çalışıyor.

²²<https://www.nytimes.com/2020/04/24/us/politics/trump-inject-disinfectant-bleach-coronavirus.html> (ET: 16.09.2020)

konuşuldu. Bir komplo teorisine bağlanmış bir kişinin o komplo teorisini desteklediğini düşündüğü şeyleri doğruluğunu yanlışlığını tartmadan dile getirme eğiliminde olduğu görülür. Bu nedenle komplo teorisi sözlerini bir zırva türü olarak sınıflamak gerekir. Daha genel söylersek elinde yeterli bilgisel dayanak olmadığı halde bir inanca körü körüne bağlı kişilerin inançlarını desteklediğini düşündüğü sözleri doğruluğunu ya da yanlışlığını düşünmeden başkalarına aktarmaları zırvalamanın bir örneğidir.

3 Bilgi ve Sorumluluk İlişkisi

Önceki bölümde üç bilgi kirliliği türünün ayırıcı özelliklerini salgın döneminden örneklerle tartıştık. Kuşkusuz daha ince ayrımlar yapılarak bu kategorilerin sayısı artırılabilir ancak temel bölümlenimin bu şekilde olması gerektiğini söyleyebiliriz. Bu bölümde bilgi üreticisi ve özellikle de aktarıcısı olmanın ne tür sorumlulukları beraberinde getirdiği konusunu ele alacağız.

3.1 Bir Ahlaksal Yanlış Olarak Bilgi Kirliliği

İlk olarak üç temel bilgi kirliliği türünün de ahlaksal olarak yanlış olduğunu vurgulamalıyız. Bu çok açık bir doğru gibi görünse de üzerine durmakta yarar var. Bu üç tür bilgi kirliliğinin de yanıltıcı olduklarını ve dinleyicileri yanılttıklarını, onları yanlış yönlendirdiklerini gördük. Konuşucunun amaçlarından bağımsız olarak bu türden konuşmanın dinleyicilere zarar verdiği ya da en azından böyle bir gizil gücü olduğu açık. Bir başka deyişle bilgi kirliliği üreticisi belki bir başkasına zarar vermeyi amaçlamıyor ancak ortaya böyle bir sonuç çıkabiliyor.

Buradaki zararın ilkesel kaynağını iki yerde arayabiliriz. İlkin bilgisel (epistemik) bir yaklaşımla bir bilgi kaynağı olarak tanıklığa bakabiliriz. Bilginin kabaca iki dışsal kaynağı olduğu söylenebilir. Bunlardan biri kendi deneyimlediğimiz şeyler diğeri ise başkalarının deneyimlediği şeylerin bize aktarılması. Örneğin sabah kahvaltıda ne yediğimin bilgisini ben kendim deneyimlediğim için biliyorum ancak Lozan Barış Antlaşmasının hangi tarihte yapıldığı bilgisini tanıklık yoluyla edindim. Tanıklık yoluyla edinilen bilginin güvenilirliği konusunda iki İskoç filozofa dayanan bir tartışma var. Kısaca söylersek David Hume'a göre başkalarından duyduğumuz sözlere yönelik doğal tepkimiz kuşku olmalıdır. Ancak o sözleri söyleyen kişiye güvenmemiz için gerekçemiz varsa bu sözlere inanmamız uygun olur. Kötü niyetli kişilerce yanıltılmamamız için bu yaklaşım kritik önemdedir Hume'a göre. Buna karşın Thomas Reid için tanıklık karşısındaki doğal tutumumuz kuşku değil güvendir. Güven duymamızı engelleyecek bir etken yoksa başkalarının sözlerine güveniriz. Reid burada duyu organlarımıza güvenmemiz ile bir koşutluk bulur. Duyu organlarımız kimi durumlarda bizi yanıltabilse bile tersini düşünmemizi gerekti-

recek bir durum olmadığı sürece onlara güveniyorsak tanıklık için de durum benzerdir (Hawley 2012a, 5. Bölüm; Pritchard 2014, 8. Bölüm). Bu tartışmada Hume'un yaklaşımını dikkatli bir bilgisel duruş için olması gereken, Reid'inkini ise varolan durumun bir betimlemesi olarak düşünebiliriz gibi görünüyor. Başkalarının sözlerine olağan durumda, Reid'in dediği gibi, güveniriz. Örneğin bir yerde adres sorduğumuzda olağan dışı bir unsur yoksa bize bildirilene güvenip ona göre hareket ederiz. Güven kavramını genel olarak inceleyen Katherine Hawley'e göre güvenin ortaya çıkması için bir kimsenin başka birisinin bir görevi yerine getireceğine inanması, ona bel bağlaması gerekir. Örneğin çiftlerin çocuk bakımı konusunda birbirlerine karşılıklı güven duymaları ya da iki arkadaşın bir sırrı tutacakları konusunda birbirlerine güvenmeleri beklenir (Hawley 2012b, s. 1). Bu tanımı dikkate alarak tanıklık yoluyla bilgi konusunda doğal güvenimizin kaynağının da örtük ve ortak olarak varsayılan bir görev olduğu bunun da karşı tarafı yanıltmamak olduğu söylenebilir. Bir başka deyişle birisi bize bir bilgi verdiğinde onun bizi yanıltmayacağına güveniriz.²³ Kuşkusuz bunun toplumsal nedenleri, biyolojik veya evrimsel kökleri olup olmadığı tartışmalı konular ancak bir olgu olarak insanın kendisine başkalarınca verilen bilgilere yönelik doğal tutumunun güvenmek olduğunu kabul etmeliyiz gibi görünüyor. İşte bilgi kirliliğinin bu güveni kötüye kullandığı için ahlaksal olarak yanlış olduğu söylenebilir. Ortak bir sorumluluk olan başkasını yanıltmama ilkesi çiğnendiğinden bilgi kirliliğinin hedefindeki kişiler bu ihlalden dolayı haksız yere zarar görebilirler; başkasına haksız yere zarar vermenin ise ahlaksal bir yanlış olduğu açık olmalıdır.

Bilgi kirliliği yaratmanın bundan etkilenenlere verdiği zararın ilkesel kaynağını dilsel olarak da açıklayabiliriz. Aslında burada söz konusu olanı bilgisel ilkenin dilsel kökeninin aranması olarak düşünebiliriz. Yukarıda tanıklık yoluyla bilgi aktarımını olanaklı kılanın karşı tarafın doğru söylediğine olan güven olduğunu belirttik. Kimi filozoflar doğru söylemenin ve yanıltıcı olmamanın aslında çok daha temel bir biçimde iletişimi hatta bir dili olanaklı kılan temel uzlaşım olduğunu savunurlar. Örneğin Grice iletişimin temel ilkelerini belirlerken sağlıklı bir iletişim için ne az ne çok bilgi verilmesinin (nicelik ilkesi), ilgili şeyler söylenmesinin (bağıntı ilkesi) ve sözlerin açık olmasının (tarz ilkesi) gerektiğini belirtir ancak bu ilkelerin sağlanmasının, yeterince kanıtla dayalı doğru sözler söylenmesi (nitelik ilkesi) koşuluna bağlı olduğunun öne sürülebileceğini de vurgular. Bir başka deyişle nitelik ilkesi diğer üç ilke için bir temel olarak görülebilir. Dolayısıyla Grice için iletişimi olanaklı kılanın tarafların birbirlerini yanıltmayacaklarına olan inançları olduğu söylenebilir (Grice 1989a, ss. 26-7).

David Lewis de benzer biçimde bir topluluğun bir dili kullanması için

²³Bu söylenenin olağan bağlamlar için geçerli olduğu vurgulanmalı. Kimi bağlamlarda taraflar birbirlerini yanıltmama gibi bir görevi ortak varsaymazlar. Örneğin poker ve benzeri oyunlarda böylesi bir bağlamın oluştuğunu söyleyebiliriz. Buralarda yanıltmanın ahlaksal bir yanlış olduğu söylenemez.

temel uzlaşımı o dille ilgili *dürüstlük* ve *güven* kavramlarıyla açıklar; bir konuşucu bir dili düşüncelerini doğru bir biçimde iletmek için kullanır (dürüstlük) ve başkalarından da bunu bekler (güven). Bir doğal dilin ortaya çıkması ve varlığını sürdürmesi için bu temel uzlaşım bir gerekliliktir (Lewis 2008, s. 658).

Öyleyse dilsel açıdan baktığımızda bilgi kirliliğinin bir önceki bölümde tartıştığımız üç türünde de konuşucuların temel dilsel ilke ve uzlaşımaları çiğnediklerini görüyoruz. Bilgi kirliliğinde dinleyiciler konuşucuların bu ilke ve uzlaşımaları gözetmediğini düşündüğünden yanılıp haksız yere zarar görebilirler. Bu nedenle bilgi kirliliğinin ahlaksal yanlış sayılması gerektiği bir kere daha ortaya çıkıyor. Sonuç olarak bilgi kirliliğinin ortaya çıkardığı ahlaksal yanlışın ilkesel açıklamasını bilgisel yaklaşımla da dilsel yaklaşımla da yapabildiğimizi görmüş olduk.

3.2 Bilgi Kirliliğinin Aktarıcıları

Buraya kadar bilgi kirliliğini kaynağı bakımından inceledik. Bir kimsenin yalan, salt yanıltma ya da zırvaya yanıltıcı içeriğin yayılımını amaçlayarak başvurmasının bilgi kirliliğine neden olduğunu ve bunun başkalarına haksız yere zarar verebilmesinden dolayı bilgi kirliliğini üreten kişilerin ahlaksal bir yanlışın sorumluluğunu taşıdığı sonucuna vardık. Şimdi ilimizi bilgi kirliliği üreticilerinden bilgi kirliliğinin aktarıcılarına yöneltip onların sorumluluklarına bakalım.

Kirli bilgi bir kaynaktan, belki bir kişinin elinden çıksa da yayılmasında genellikle çok sayıda kişinin payı oluyor. İnternet öncesi dönemler düşünüldüğünde daha çok “kulaktan kulağa” yayıldığı söylenen kirli bilgi, İnternet araçlarının gelişimi ile “kullanıcıdan kullanıcıya” aktarılmakta. Örneğin yaygın kullanılan bir sosyal medya platformu olan Twitter’da bir kullanıcının sayfasında o kullanıcının kendi ürettiği iletiler yanında bir de başkalarınca üretilmiş ancak o kullanıcının “retweet” ettiği yani yeniden paylaştığı iletiler de yer alır. Benzer bir durum bir e-postayı ya da mesajlaşma uygulamalarında gelen bir iletiyi bir başkasına yönlendirme için de geçerli. Bu tür yeniden paylaşma ve iletmeye işlevleri kirli bilginin yayılması için uygun ortam sağlıyor.

Sosyal medya ve mesajlaşma uygulamalarını kullananların sorumluluklarının kendilerine bu araçlar yoluyla bir ileti ulaştığında o iletinin değerlendirilmesi aşamasında başladığını söyleyebiliriz. Buradaki sorumluluk aslında her yetişkin ve bilişsel sağlığı yerinde olan kişinin bilgisel (epistemik) sorumluluğundan farklı değil. Yukarıda tanıklık yoluyla bilgi için doğal tutumumuzun kuşku değil güven olduğunu savunan Reid’in yaklaşımının doğru olduğu sonucuna varmıştık. Olağan durumda bize tanıklık yoluyla iletilenlerin yanlış ya da yanıltıcı olmadığını varsayabiliriz. Ancak bu demek değil ki her duyduğumuza inanmalıyız. Yukarıda bu türden safça bir güvenden söz edilmediğini belirtmek için “güven duymamızı engelle-

yecek bir etken yoksa” koşulunu da eklemiştik. Örneğin kaynağımızdan kuşkulanmamız için nedenlerimiz varsa bu nedenleri dikkate almak bilgisel sorumluluğumuzun bir parçasıdır. Dahası kaynağımızla ilgili kuşkumuz yoksa, yani kaynağımızın bilerek bizi yanıltmayacağına inanıyorsak, bile söylenen şey doğru mu yanlış mı, kirli bilgi olabilir mi, sorularını sormak da bu sorumluluğun gereği. Bu sorumluluklar sosyal medya ve benzeri ortamlarda daha da özenle yerine getirilmeli kuşkusuz. Buralarda yüz yüze ya da geleneksel iletişim yöntemlerinden farklı olarak ileti kaynakları çok çeşitli ve bir iletinin çok hızlı bir biçimde bir noktadan diğerine ulaşabilmesi olanaklı. Bunlar bilgisel sorumluluğun yerine getirilmesini zorlaştıran etmenler. Bu ortamlarda iletilerin ilk kaynaklarını saptamak ya da hızla yayılması beklenen bir iletinin doğruluğunu kısa bir süre içinde denetlemek çok güç olabilir. Ancak bilgisel sorumluluğun yerine getirilmesini güçleştiren bu etkenler aynı zamanda bu sorumluluğun önemini de artırıyor. Önceki bölümlerde de değindiğimiz gibi sosyal medya ve benzeri ortamlarda yayılan kirli bilgi insanların beden ve zihin sağlığı, siyasi tercih, tüketim alışkanlığı gibi çok sayıda önemli konudaki davranışlarını etkileyebiliyor.

Öyleyse sosyal medya ve mesajlaşma uygulamalarında karşılaştığımız iletiler için bilgisel sorumluluğumuzu yerine getirmek için neler yapabiliriz sorusunu sorabiliriz. Bu konuda en önemli tutum kuşkusuz iletinin geldiği kaynağın değerlendirilmesi olmalıdır. Bu kaynak daha önceki paylaşımları düşünödüğünde bilgisel sorumluluğunu yerine getiren bir kaynak mı? İletiyi başka paylaşanlar olduysa bunlar arasında kurumsal bir kaynak var mı, varsa bu ne kadar saygın bir kurum? İletinin ilk kaynağını bulamasa bile bize bunu ileten kullanıcı(lar) için bunun gibi soruları sorabiliriz.

İkinci olarak yapılması gerekenin aslında basitçe, gelen iletinin doğruluğunun ya da yanıltıcı olup olmadığının kişinin kendisine sorması olduğunu söyleyebiliriz. Bu türden bir önerinin işe yarayıp yaramayacağı konusunda bir soru işareti oluşabilir, ancak yapılan araştırmalar bu basitlikte bir sorgulamanın bile yanıltıcı iletilerin elenmesinde büyük yararı olduğunu gösteriyor. Bu konuda yapılan bir araştırmada COVID-19 ile ilgili 15 yanlış 15 doğru haber iki grup katılımcının değerlendirmesine sunuluyor. İlk gruptan yalnızca haberlerin doğruluğunun ve yanlışlığının değerlendirilmesi isteniyor. Gruptakiler haberlerin yaklaşık üçte ikisinin doğruluğunu ve yanlışlığını uygun biçimde saptıyor. İkinci gruptakilere ise yalnızca bu haberleri sosyal medyada paylaşıp paylaşmayacakları soruluyor. Bu gruptakiler doğru haberlerin de yanlış haberlerin de yaklaşık yarısına “paylaşırım” yanıtını veriyorlar. Buradan çıkan sonuç bir paylaşım yapmadan önce katılımcıların doğru-yanlış değerlendirmesi yapmadıkları. Oysaki böyle bir değerlendirme yapıyor olsalardı ikinci gruptakilerin doğru haberler için yanlış haberlerden çok daha fazla “paylaşırım” yanıtı vermesi beklenirdi. Aynı ekip ikinci bir deney yaparak katılımcıların eleştirel düşünmelerini tetiklemenin sosyal medya paylaşımları üzerinde nasıl bir et-

kisi olduğunu ölçüyorlar. Bu amaçla farklı iki grup katılımcıdan bir gruba yine COVID-19 ile ilgili 15 doğru 15 yanlış haberi paylaşp paylaşmaya-cakları soruluyor. İkinci gruba da aynı haberler için aynı soru soruluyor ancak öncesinde bu gruptaki katılımcılardan COVID-19 ile ilgili olmayan bir haberin doğruluğu ve yanlışlığının değerlendirilmesi isteniyor. Sonuçta ikinci gruptakilerin ilk gruptakilere oranla doğru haberlerle ilgili “paylaşırım” yanıtlarının daha yüksek yanlış haberlerle ilgili “paylaşırım” yanıtlarının da daha düşük olduğu görülüyor. Eleştirel düşünmenin basitçe tetiklenmesinin bile paylaşımların daha sağlıklı yapılmasına katkıda bulunduğu ortaya çıkıyor (Pennycook ve diğ. 2020). Bu deneylerden çıkan sonuç aslında sosyal medya ve benzeri ortamlardaki kullanıcıların kolay sayılabilecek bir önlemle, yani kendilerine bu haber yanlış/yanıltıcı olabilir mi sorusunu sorarak bilgi kirliliğini saptamaktaki ve engellemekteki başarılarını artırabilecekleridir. Bu bakımdan böylesi bir sorunun sorulmasının önemli bir bilgisel sorumluluk olduğu söylenmeli.

Sosyal medya ve mesajlaşma uygulamalarında bir kullanıcının karşılaştığı bir mesajı nasıl değerlendirmesi gerektiği üzerine bu bilgisel sorumluluk ögesine dikkat çektikten sonra buradan bir ahlaksal sorumluluk doğduğunu da söylemeliyiz. Bir bilgi aktarıcısı bilgisel sorumluluğunu yerine getirmiyor, bunun sonucunda bir kimse haksız yere zarar görüyorsa bu kişinin ahlaksal olarak yanlış bir edimde bulunduğu söylenmelidir. Burada haksız zarara uğrayan kişi bilgi aktarıcısının kendisi de olabilir. Bilgisel sorumluluğunu yerine getirmeyip yanıltıcı bir haber yüzünden kendisi haksız zarar gören bir kullanıcının edimini de ahlaksal yanlış olarak kabul etmek gerekir. Örneğin sosyal medyada karşılaştığı bir sağlık önerisini, iletinin kaynağını ya da doğruluğunu sorgulamadan uygulayan ya da başkalarına bununla ilgili önerilerde bulunan bir kişi bu türden bir haksız zararı hem kendisine hem de çevresine verebilir.

Sosyal medya ve mesajlaşma uygulamalarının kullanıcıları hem bilgi kirliliğinin hedefi oluyor hem de bilgi kirliliğinin aktarıcısı işlevi görebiliyorlar. Aktarımın aracı yukarıda söylediğimiz gibi bu uygulamaların sağladığı yeniden paylaşma ve yönlendirme işlevleri. Bir ileti karşısında bilgisel sorumluluğu yerine getirmemenin bilgisel ve ahlaksal bir yanlış olduğu kabul edilirse bu sorumluluğu yerine getirmeden bir iletiyi sosyal medya ya da mesajlaşma uygulamaları aracılığıyla paylaşmanın söz konusu yanlış daha da büyüttüğü açıktır. Kirli bilgi içeren ya da böyle olmasa bile yanlış bir düşünceyi dile getiren bir ileti ne kadar yayılırsa verebileceği zarar da o kadar artar.

Burada akla gelebilecek ilginç bir nokta kimi sosyal medya kullanıcılarının sıklıkla profillerine “bir iletiyi yeniden paylaşıyor olmam ona katıldığım anlamına gelmez” türünden uyarılar koymalarıdır. Bu türden bir uyarının gerekçesi kullanıcının aslında bilgisel sorumluluğunu yerine getirip katılmadığı/onaylamadığı iletileri saptadığı ancak bunlar içinden kimilerini yeniden paylaşma gereği duyduğunu bildirmek istemesi gibi duruyor.

Dolayısıyla böylesi bir kullanıcı yeniden paylaştığı her iletiye katıldığından düşünülmemesini istiyor. Bir başka deyişle paylaşılan içeriğin sorumluluğunu almak istemiyor. Ancak bu olanaklı mı? Yukarıda yeniden paylaşmayı ya da yönlendirmeyi bir sözü tırnak içine alıp başkasına iletmeye benzetebileceğimizi söylemiştik. Tırnak içine alınan sözlerin de öne sürülmediği, yalnızca aktarıldığı vurgusunu yapmıştık. Dolayısıyla ben inanmadığım bir düşünceyi de tırnak içine alarak aktarabilirim. Bu benzetmeyi kabul ettiğimizde söz konusu uyarıyı yapan kullanıcıların aslında “ben bu iletiyi tırnak içinde alıntılı olduğumdan içeriğinin sorumluluğu bana ait değil” demek istediklerini varsayabiliriz gibi duruyor. Bu yaklaşımla ilgili en az üç sorun var: İlk olarak bir sözü tırnak içine almanın sözün içeriğini bütünüyle yalıtıldığı söylenemez. Örneğin alıntılanan sözlerde bir nefret sözcüğü ya da bir küfür geçiyorsa rahatsız edici bulunabildiklerinden yaygın pratik bu sözcükleri açıkça yazmamaktır. Dolayısıyla bir sözü tırnak içine almak kişiyi sözün içeriği ile ilgili bütün sorumluluktan kurtarmıyor. Benzer durum sosyal medya ve mesajlaşma uygulamalarındaki yeniden paylaşımlar için de geçerli. Örneğin şiddet içerikli söz ya da görüntüler yeniden paylaşıldığında bunlardan dolayı kullanıcılar sorumlu tutulabiliyorlar.²⁴

İkinci olarak, alıntılanan bir sözün tersi vurgulanmıyorsa alıntıyı yapanın görüşlerini desteklediği düşünülür. Buna örnek olarak bir yazı ya da kitap başına konulan alıntılar düşünülebilir. Bunlar genelde yazının ya da kitabın savını özlü bir şekilde dile getiren sözlerdir. Dolayısıyla yazarın bu sözlerle katıldığını varsayabiliriz. Öyleyse bir sosyal medya kullanıcısının “bir iletiyi yeniden paylaşıyor olmam ona katıldığım anlamına gelmez” uyarısı pratikte karşılığı olmayan bir uyarı. Burada kullanıcının bir iletiyi yeniden paylaştığında katılmıyorsa bunu vurgulaması gerektiğini söyleyebiliriz.

Üçüncü olarak yanlış ya da yanıltıcı olduğu düşünülen bir iletinin hiçbir yorum eklenmeden yeniden paylaşılmasının psikolojide “doğruluk yanılsaması etkisi” (illusory truth effect) olarak adlandırılan etkiye neden olabileceği söylenebilir. İlk kez Hasher ve Goldstein’in (1977) deneysel olarak gösterdiği bu etki yanlış düşüncelerin yinelenmesinin onların giderek doğruymuş gibi kavranmasına neden olmasıdır. Buna göre sosyal medya ve benzeri ortamlarda yanlış bulduğu iletileri paylaşan kullanıcıların aslında bir doğruluk yanılsaması etkisine neden olabilecekleri bu nedenle yalnızca alıntılı olduklarını düşündükleri paylaşımların aslında onlara bu istenmeyen etkinin sorumluluğunu yüklediğini söylemeliyiz.

Bu bölümde söylenenleri şöyle özetleyebiliriz: Sosyal medya ve mesajlaşma uygulamalarını kullananların kendilerine gelen iletileri değerlendirmeye ve sonrasında bunları yeniden paylaşma aşamalarında bilgisel ve ahlaksal olarak ciddi sorumlulukları vardır. Bu sorumlulukların yerine getirilmemesi kendileri ve başkaları için zarara neden olabilmektedir. Bu so-

²⁴Tırnak içine alınan sözlerin içeriklerinin bütünüyle yalıtılmadığı, nasıl tırnak dışına “taşması” konusu için Ludlow’a (2014, ss. 68–70) bakılabilir.

rumluluğun kabul edilmediğini bildiren uyarılar paylaşmak sorumluluğun ortadan kalkması için yeterli olmaz.

4 Sonuç

COVID-19 salgını zaten uzun zamandır gündemimizde olan bilgi kirliliği konusunun daha sık tartışılmasına neden oldu. Yanlış ve yanıltıcı haber ve iletilerin hızla yayılıp sağlık sorunlarına kadar varabilecek etkilerine karşı yapılabilecekler salgın döneminin önemli konularından biri oldu. Bu çok yönlü sorunla çok yönlü bir savaşım gerekiyor kuşkusuz. Felsefenin bu savaşımında önemli bir rolü kavramsal açıklığın sağlanmasına yönelik olabilir. Farklı anlamlarda kullanılabilen bilgi kirliliği kavramının tutarlı kullanımının nasıl sağlanabileceği bu bakımdan önemli bir felsefi sorun. Ben bu yazıda ilk olarak bu sorunla ilgilendim. Bilgi kirliliğinin ne anlama geldiği, farklı örneklerinin hangi bakımlardan birbirinden ayrıldığını tartıştım.

Bilgi kirliliği yaratmanın ahlaksal olarak yanlış olduğu hepimize çok açık gibi görünse de bu sezgisel açıklığı çözümlenmek yine bu yazıda ele aldığım önemli bulduğum felsefi sorunlardan biri. Bilgi kirliliğinin bilgisel ve ahlaksal etkilerini tartışırken göz ardı edilebilecek bir unsur, kirli bilgiyi bir uçtan diğer uca çoğu zaman farkında olmadan ileten aktarıcılar. Bunların sorumlulukları belki de bilgi kirliliği konusunda en dikkatle incelenmesi gereken boyut. Bu sorumlulukların neler olduğu konusunu bu yazıda kısaca ele almaya çalıştım ancak konunun daha ayrıntılı araştırılmayı gerektirdiği açık. Bugün “post-truth” (gerçeklik/doğruluk ötesi) kavramı bu kadar sık konuşuluyor ve neyin doğru neyin yanlış olduğunu bilmek konusunda umutsuzluğun giderek yaygınlaştığı düşünülüyorsa bunda belki de en önemli sorumluluk kirli bilgiyi farkında olmadan yayan aktarıcılarıdır.

Kaynaklar

- Dretske, Fred (1981). *Knowledge & the Flow of Information*. Cambridge, Massachusetts: MIT Press.
- Frankfurt, Harry G. (2005). *On Bullshit*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press.
- Gettier, Edmund L. (1963). “Is Justified True Belief Knowledge?” İçinde: *Analysis* 23.6, ss. 121–123.
- Grice, Paul (1989a). “Further Notes on Logic and Conversation”. İçinde: *Studies in the Way of Words*. Cambridge, MA: Harvard University Press, ss. 41–57.
- (1989b). “Retrospective Epilogue”. İçinde: *Studies in the Way of Words*. Cambridge, MA: Harvard University Press, ss. 339–385.

- Grice, Paul (1989c). *Studies in the Way of Words*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Hasher, Lynn ve David Goldstein (1977). "Frequency and the Conference of Referential Validity". İçinde: *Journal of Verbal Learning and Verbal Behavior* 16, ss. 107–112.
- Hawley, Katherine (2012a). *Trust. A Very Short Introduction*. Oxford: Oxford University Press.
- (2012b). "Trust, Distrust and Commitment". İçinde: *Noûs* 48.1, ss. 1–20.
- Lewis, David (2008). "Languages and Language". İçinde: *The Philosophy of Language*. Ed. A. P. Martinich. New York Oxford: Oxford University Press, ss. 656–674.
- Ludlow, Peter (2014). *Living Words. Meaning Underdetermination and the Dynamic Lexicon*. Oxford: Oxford University Press.
- Orwell, George (2003). *Nineteen Eighty-Four*. London: Penguin Books.
- Pennycook, Gordon ve diğ. (2020). "Fighting COVID-19 Misinformation on Social Media: Experimental Evidence for a Scalable Accuracy-Nudge Intervention". İçinde: *Psychological Science* 31.7, ss. 770–780.
- Pritchard, Duncan (2014). *What is This Thing Called Knowledge?* 3. bs. London ve New York: Routledge.
- Saul, Jennifer Mather (2012). *Lying, Misleading & What is Said. An Exploration in Philosophy of Language and in Ethics*. Oxford: Oxford University Press.
- Skyrms, Brian (2010). *Signals: Evolution, Learning, & Information*. Oxford New York: Oxford University Press.
- Stokke, Andreas (2018). *Lying & Insincerity*. Oxford New York: Oxford University Press.
- Vosoughi, Soroush, Deb Roy ve Sinan Aral (2018). "The Spread of True and False News Online". İçinde: *Science* 359.6380, ss. 1146–1151.